

سیر تأثیرگذاری نمادها، نشانه‌ها در تبیین معنای معماری در خانه‌های تاریخی دوره قاجار (نمونه موردی شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه)

هومن محبی گرمی^۱ ID، رضا فراهانی فرمهینی^۲ ID، محمدمهدی غیایی^۳ ID

^۱ گروه معماری، واحد بین الملل کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، جزیره کیش، ایران. H_mohebi@yahoo.com

^۲ (نویسنده مسئول) استادیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، تهران، ایران. Rr_farahani@yahoo.com

^۳ استادیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، تهران، ایران. M.ghiai@iausr.ac.ir

چکیده

نمادها عبارت‌اند از هر چیزی که به‌عنوان معرف یا نماینده گونه‌ای از خود که وجود داشته است. انتخاب یک عنصر یا گونه از میان همه گونه‌های موجود و برجسته کردن شیوه‌های گوناگون آن پدیده یا عنصر بوده که آن را تبدیل به نماد یا نشانه کرده است. نشانه هر چیزی است که بتواند با ظهور خود امر دیگری را در پس خود نمایان سازد. چگونگی نمودار کردن این امر به حوزه شناخت‌شناسی و معناشناسی در این حوزه برمی‌گردد. پژوهش حاضر به روش تفسیری - تاریخی با بررسی ساختار نمادها و نشانه‌ها، ساختارهای متفاوت در حوزه معماری و روابط علتی هر کدام را در بناهای تاریخی دوره قاجار ارزیابی کرده است. برای کاوش روابط علت و معلولی در خانه‌های تاریخی شهر اردبیل، تبریز و ارومیه که از لحاظ ساختارهای ظاهری و اجرایی متنوع‌ترین خانه‌های تاریخی دوره قاجار را دارند، انتخاب شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که خصوصیات و ویژگی‌های علی، شباهت‌ها و تفاوت‌ها هر یک از نمونه‌های موردی به‌صورت خاص و منحصربه‌فرد با تکیه بر ارزش‌های آن‌ها از لحاظ مقیاس‌های ترتیبی و مقیاس‌های نسبی قابل متکی است. بار معنای معماری هر یک از آن‌ها به‌صورت جداگانه ارائه گشته و خصوصیات و ارتباطات آن‌ها با یکدیگر نیز بررسی شده است.

اهداف پژوهش

۱. شناسایی معنا و مفهوم نمادها و نشانه‌ها در معماری دوره قاجار در خانه‌های تاریخی در شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه.
۲. شناسایی عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری نمادها و نشانه‌ها در معماری خانه‌های تاریخی دوره قاجار.

سوالات پژوهش

۱. رابطه علت و معلول میان نمادها و نشانه‌های موجود در خانه‌های تاریخی دوره قاجار در شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه و ارتباط هر یک از آن‌ها در شهرهای مورد مطالعه چیست؟
۲. معنای معماری هر کدام از نمادها و نشانه‌های خانه‌های تاریخی دوره قاجار در شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه چیست؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۳

دوره ۱۸

صفحه ۵۱۷ الی ۵۲۹

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۰/۰۲/۰۳

تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۰۴/۱۷

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۰۹/۰۱

کلمات کلیدی

نماد، معناشناسی، دوره قاجار، خانه‌های تاریخی.

ارجاع به این مقاله

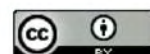
محبی گرمی، هومن، فرمهینی فراهانی، رضا، غیائی، محمد مهدی. (۱۴۰۰). سیر تأثیر گذاری نمادها، نشانه‌ها در تبیین معنای معماری در خانه‌های تاریخی دوره قاجار. نمونه موردی شهرهای اردبیل، تبریز، ارومیه. هنر اسلامی، ۱۸(۴۳)، ۵۱۷-۵۲۹.

[dori.net/dor/20.1001.1.1735708.1400.18.43.31](https://doi.org/10.22034/IAS.1735708.1400.18.43.31)

dx.doi.org/10.22034/IAS.1735708.1400.18.43.31

مقدمه

نماد، رمز یا سمبل کلمه‌ای است که معانی مختلفی دارد. نمادها یا رموز، زندگی بشر را آکنده‌اند، به گونه‌ای که هیچ بخشی از زندگی انسان خالی از رمز نیست. نماد و سمبل از دیرباز هنر جهان کاربردی گسترده داشته است. به وسیله نماد، ظاهر کلمه، معنای پنهان و سمبلیکی می‌یابد که می‌تواند باعث تنوع در بیان اندیشه‌ها و آرا گردد. از پراهمیت‌ترین مسائل در زمینه نگاهداشتن ارزش‌های بومی یک منطقه، ناحیه یا شهر، یافتن نشانه‌هایی است که از گذشته باقی مانده‌اند. نظر به معماری بومی در پهنه جهان، گویای پیوندی عمیق بین خانه و محیط است. نشانه محرک یا جوهر محسوس است که تصویر ذهنی آن، در ذهن ما با تصویر ذهنی محرکی دیگر تداعی می‌شود، کارکرد محرک نخست برانگیختن و کارکرد محرک دوم با هدف برقراری ارتباط است. در بررسی یک نشانه، اولین گام که معمولاً نادیده انگاشته می‌شود، بررسی این مسئله است که آیا واقعاً موضوع ما یک نشانه است یا خیر. نمادگرایی یکی از اصول قدیمی فکر بشر است که از آغازین دوره‌های حیات وی در آثار هنری نمودی خاص داشته و براساس دیدگاه‌های اسلامی، نماد یا رمز، جنبه‌های ظاهری و دنیوی ماهیتی معنوی محسوب می‌شود. معماری هنر خلق مکان، طراحی و شکل بخشیدن به فضا براساس نیازهای آدمی و نوع نگرش وی به زندگی دینی و دنیوی است. معماری گذشته ایران از آغاز تا دوره قاجار سیر مداوم، تغییر و تحول را پشت سر گذاشته است، اما از این دوره به بعد به سبب آشنایی با فرهنگ مغرب زمین، متقابل معماری سنتی که با معماری غرب شکل گرفت. این امر موجب شد تا در عهد ناصرالدین‌شاه تحول اساسی در معماری صورت بگیرد و گونه‌ای از معماری در این دوره نفوذ یابد که تا آن زمان سابقه نداشت. چنانچه اکثر بناهای ادوار قبل به دستور وی خراب و مطابق با سلیقه او اصلاح شد و سراهای سلطانی هر چه باشکوه‌تر بنا گردید.

درخصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر در نیامده است. با این حال آثاری به بررسی معماری نمادین خننه‌های قدیمی پرداخته‌اند. ملکی‌نژاد (۱۳۹۳) در پژوهشی تحت عنوان «تزیینات معماری تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی» به بررسی سیر تحول تاریخی نقوش تزیینی، نمادها و نشانه‌ها از باب محتوا و سیر تحول آن‌ها و شیوه‌های اجرای آن پرداخته است اما کمتر به عوامل معنای تأثیرگذار بر آثار نظیر بستر تاریخی، فرهنگی و اجتماعی اشاره کرده است. نوشین سخاوت‌دوست (۱۳۹۷) نیز در پژوهشی تحت عنوان «تأملی بر نشانه‌شناسی فضاهای ورودی خانه‌های دوره قاجار شهر قزوین» به تبیین نشانه‌شناسی از دیدگاه علم نشانه‌شناسی و با کاربری نظریات فردینان دوسوسور، چالز سندرس پیرس و امبرا توآکو می‌پردازد. نتایج پژوهش نشان‌دهنده این نکته است که تأثیرگذارترین عامل در بررسی نشانه‌ها به مؤلفه‌های ذهنی و مفهومی بستگی دارد که در قالب ساختارهای فرهنگی، اجتماعی، مذهبی و رفتاری با در نظر داشتن ویژگی‌های کالبدی به ایجاد فرمی معنادار منجر می‌شود. حسین زمرشیدی (۱۳۹۰)، نیز در پژوهشی تحت عنوان «آموزه‌های معماری ایرانی ساختمان‌سازی مسکونی از دوره قاجار تا امروز»، به بررسی طرح ساختمان‌های بیرونی و اندرونی و آموزه‌های ناماسازی آن‌ها در دوره قاجار و معماری دوره معاصر از پهلوی به این سو پرداخته شده است.

مرتضی فرح‌بخش (۱۳۹۶) در پژوهشی تحت عنوان «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول» به بررسی قابلیت گونه‌شناسی و دسته‌بندی درخصوص خانه‌های تاریخی شهر مشهد می‌پردازد. نتایج پژوهش بیانگر آن است که امکان تفکیک و دسته‌بندی خانه‌های تاریخی شهر بر اساس ویژگی شکل و فرم عناصر، مانند سردر، هشتی، دالان، حیاط، ایوان و همچنین بافت، تزئینات، نماها و فضاهای داخلی قابل دسته‌بندی هستند که متأثر از شرایط زمانی و تغییرات ناشی از دگرگونی الگوی معماری ایران، تحت تأثیر معماری غرب و تحول در ساختارهای اجتماعی فرهنگی جامعه ایرانی در این دوران می‌توان برشمرد. براساس مطالب عنوان‌شده پژوهش حاضر به روش توصیفی و تاریخی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی به دنبال بررسی نقش نمادها و نشانه‌ها در معنی بخشیدن به فضاهای معماری در شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه بوده و در پی یافتن معنای نمادها، نشانه‌ها و روابط علت و معلولی و ارزش‌گذاری هر یک از آنهاست.

۱. معماری خانه

اغلب نظریه‌پردازان حوزه معماری بر این باورند که فرهنگ یکی از عوامل مؤثر در طراحی خانه است. پیکره‌بندی فضایی خانه در یک منطقه فرهنگ ساکنان را حمایت یا مختل نماید. از این رو شکل خانه در معماری بومی بیان درک محتوای زندگی است (بازایی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱). خانه هویت خود را دارد، ارتباط با دیگران را تعریف می‌کند و تداوم سنن و ارزش‌ها را در خود جای می‌دهد. خانه بسیار گسترده است و می‌تواند مکانی خاص، محل اقامت، یک ساختمان، محله، شهر یا یک کشور باشد که حس‌ها، صداها، رایحه‌ها و رخدادها هر جامعه و زندگی‌ها را به هم پیوند می‌دهد. جایی که ما با بودن در آن تصور می‌کنیم دنیا در آینده نیز همان‌گونه خواهد بود که در گذشته بوده است (امین‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۱۱).

نمودار ۱. مفهوم خانه (نگارنده)

۲. شناخت‌شناسی و نشانه‌شناسی

زبان‌شناسی، پدیدارشناسی، هرمنوتیک و زیباشناسی امر متعالی از رویکردهای مهم تفسیری در شناخت اثر هستند. با توجه به تعریف حاصل ملاحظه می‌شود که بنیان‌های ماده محور در سیر تاریخی خود از لحاظ فکری تجربه‌گرایی، عنصرگرایی و بینش مکانیسمی، به سمت مشرب فکری ارگانیسم و کل‌گرایی، سوق یافته‌اند. دلیل این امر، آن است که ادراک فضا و اجزای آن بر اساس اعتباریات ثابت و متغیری است که مولود احساسات و قوای درونی انسان است و بنا به قاعده اخف و اسهل، هم فضا و هم اعتباریات ناشی از آن، در طی زمان و بر حسب ضرورت تغییر می‌یابد (میر غلامی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱). بحث از شناخت و آگاهی همواره یکی از موضوعات بنیادی در فلسفه و روان‌شناسی به شمار می‌آمده است. در حوزه روان‌شناسی، کوشش‌هایی که برای توصیف و تبیین شناخت انسان شده است، هر یک به نوبه خود، جنبه‌هایی از توانایی‌ها، فرآیندهای شناختی و ابزار شناخت را مورد مطالعه قرار داده‌اند (صادق شجاعی، ۱۳۸۶: ۱) در واقع شناخت یکی از اصول اصلی آگاهی به حساب می‌آید و امروزه با کنار گذاشتن داستان و خیال‌پردازی از زندگی انسان‌ها، جایگاه ویژه‌ای در میان جامعه پیدا کرده است. شناخت ما از جهان اطراف کلی و با توجه به اطلاعات ابتدایی است که از محیط پیرامونمان به دست می‌آوریم. گاه شناخت ما دقیق و با جزئیات است. گاه بر پایه داده‌ها و اطلاعات فیزیکی است، گاه بر پایه داده‌های بیولوژیکی، گاه بر پایه داده‌های تجربی و گاه ... نتیجه شناخت بر اساس اطلاعات اولیه، جهت و دسته‌بندی آن مشخص می‌شود (احمدی، ۱۳۹۷: ۱۸۴).

معماری همانند دیگر پدیده‌های فرهنگی، به‌عنوان نظامی از نشانه‌ها منبعی برای مطالعات نشانه‌شناسی به شمار می‌رود. از آنجایی که اصولاً معماری نه برای برقراری ارتباط؛ بلکه برای آنکه کارکردی را عملی سازد، به وجود می‌آید، برای نشانه‌شناسی موردی خاص و چالش‌برانگیز به شمار می‌رود (کریمی، دادور، ۱۳۹۹: ۱). دانش نشانه‌شناسی بررسی معناسازی، فرآیند شکل‌گیری نشانه‌ها و فهم ارتباطات معنادار است. نشانه‌شناسی شامل مطالعه ساخت و شکل‌گیری نشانه‌ها، اشارات، دلالت‌ها، نام‌گذاری‌ها، قیاس‌ها، تمثیل‌ها، استعاره‌ها و رمزگان‌های ارتباطی است. نشانه‌ها بر پایه روش یا رمزگان مورد بهره برای انتقالشان دسته‌بندی می‌شوند که می‌تواند آواهای خاص، علامت‌های الفبایی، نمادهای تصویری، حرکات بدن یا حتی پوشیدن یک لباس ویژه باشد. هرکدام از این‌ها برای رساندن پیام ابتدا باید توسط گروه یا جامعه‌ای از انسان‌ها به‌عنوان حامل معنایی خاص پذیرفته شده باشند (طاهری، ۱۳۹۶: ۱).

۳. نحوه نمود معنا در ساختار فضاهای معماری

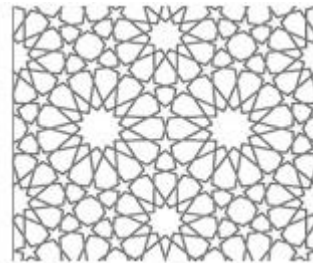
نشانه‌شناسی روشی است در باب نشانه‌ها و رده‌بندی آن‌ها، تحلیل رمزگان و دستوره‌های زبان، نظام‌ها، قراردادهای و غیره. به گفته پل دومان، نکته اصلی در نشانه‌شناسی این نیست که واژه‌ها چه معنایی دارند، بلکه این است که چگونه معنا می‌یابند (لاری، دادور، ۱۳۹۹: ۱). از سوی دیگر از افلاطون و ارسطو تا نظریه‌پردازان همواره رکنی از ارکان طراحی معماری با تعبیر مختلف مورد کنکاش قرار گرفته است. نظریه‌های ویتروویان در باب مقوله‌های مؤثر در طراحی معماری را که در ارتباط با معنا و مفهوم عناصر معماری است، در سه عنوان زیر می‌توان خلاصه کرد: (کاپن، ۱۳۸۳: ۳۶)

۱. فرم یا صورت: وجود مرئی ساختمان
۲. کارکرد: کاری که ساختمان برای ما انجام می‌دهد.
۳. معنا: ماهیت معنوی از ساخت ساختمان (همان، ۱۳۸۳: ۳۶)

نمودار ۲. مقوله‌های مؤثر در طراحی معماری (نگارنده)

گروهی دربارۀ انواع نشانه‌ها و منبعث از آن اشاره می‌کند. نشانه‌ها در معماری دارای ساختارهای متعددی هستند که عبارت‌اند از: ۱- نقش‌ها ۲- شکل معماری ۳- علامت روشن ۴- استعاره ۵- نماد. دربارۀ نمادها معتقد است که به دو نوع باواسطه و بی‌واسطه دسته‌بندی می‌شوند. در این میان نقش‌ها دارای ویژگی‌های متعددی در معماری هستند که عبارت‌اند از فرم، اندازه، رنگ و همواره به‌عنوان یک علامت ظاهری به‌کار می‌روند. دربارۀ شکل معماری باید اذعان کرد که گویای مفهوم و محتوای، نشانه گفتگو و از روابط بین علامت و محتوا پدید می‌آید. در رابطه با علامت روشن برای درک آن نیز به دانش قبلی در این زمینه داریم. در رابطه با استعاره باید گفت تطابق تجربیات با شکل، تابع شخص بیننده و محیط فرهنگی بیننده است که براساس تجربیات خود معمار را وادار به طراحی بهتر فرم و شکل می‌کند که می‌تواند شکل فضای داخلی و خارجی را با آن هماهنگ کند. دربارۀ نمادها باید گفت بیانگر محتوای ذهنی، احتیاج به شناخت قبلی برای درک آن و وابسته به فرهنگ هستند (Grutter, ۲۰۱۰, pp. ۵۰۱-۵۲۳).

تصویر ۱: نمونه‌ای از یک نقش در معماری، (مأخذ: نگارنده) تصویر ۲- نمونه‌ای از یک شکل معماری، دفتر مرکزی آلداری. (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۳. نمونه از استعاره در معماری- اپرای سیدنی. تصویر ۴- نمونه‌ای از نماد در معماری - دروازه‌های توری در آیین شینتو، نماد گذر از مادیات به معنویات). مأخذ: (۵۲۳-۵۰۱، pp. Grutter, ۲۰۱۰, www.kojaro.com, www.hom.ir)

۴. معماری دوره قاجار

در دوره قاجار روح هنری و سلیقه حاکم بر بیان نقاشی تحول یافت (آفرین، ۱۳۸۹: ۱). رشد فکری و علمی در اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه یعنی نیمه دوم قرن سیزدهم هجری به وجود آمد و مرور زمان لازم بود تا این مکتب گسترش یابد و ذوق، حس کنجکاوی، تجسس علمی و شور و اشتیاق به درک مسائل ریاضی طبیعی، جغرافیایی، طب و امثال آن در طبقه فرهیخته کشور منجر شود (الگار و همکاران، ۱۳۷۲: ۱)، بنابراین دوران قاجاریه را هر چند از لحاظ نهضت ادبی به‌ویژه شعر و شاعری می‌توان نظیر دوره رنسانس اروپا در قرن چهاردهم و پانزدهم میلادی دانست؛ لیکن از لحاظ علمی بسیار فقیر است و وسیله ارضای حس خودخواهی سلاطین و ملائم طبع تملق‌پسند پادشاهان و امیران و فرمانروایان بوده است (رضایی، ۱۳۹۱: ۱)، چراکه تزئینات به‌کاررفته در این بناها عمدتاً به سبک فرانسوی و انگلیسی با سطوح وسیع، چمن‌کاری، استفاده از درختان زینتی و بوته‌ای، حوضچه‌ها، حوض‌های مربع و مستطیل کوچک و... که تا حدی از حالت محوری خارج شده است (احسانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲). تزئینات عامل مهم و پراهمیت در معماری تاریخی دوره قاجار است که این کاربری را از سایر کاربری‌های ساخته‌شده در آن دوره متمایز می‌کند. از جمله ویژگی‌های معماری دوره قاجار عبارت‌اند از: ۱- حیاط مرکزی و درون‌گرا؛ ۲- قرینگی و کشیدگی پلان؛ ۳- استفاده از مصالح بوم آورد در بنا؛ ۴- مردم‌واری؛ ۵- فرورفتن بنا در دل زمین برای آسایش حرارتی و اقلیم؛ ۶- ایجاد چشم‌انداز وسیع توسط در و پنجره‌ها؛ ۷- استفاده از شمشه‌های چهار پر؛ ۸- ایجاد زیرزمین و پوشش‌های ضریبی آجری؛ ۹- بادگیر برای خنک کردن فضا؛ ۱۰- رعایت سلسله‌مراتب؛ ۱۱- نماهای داخلی گچ و تزئینات کم؛ ۱۲- حوضچه‌ها و حوض‌های مربع و مستطیل.

۵. سیر تأثیرگذاری نمادها، نشانه‌ها در تبیین معنای معماری در خانه‌های تاریخی دوره قاجار (نمونه موردی شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه)

ساختارهای نمونه‌های موردی به ترتیب اولویت‌بندی بر اساس ساختارهای قدیمی و تاریخی و ارزش هریک از آن‌ها و نوع نقش‌ها، نوع تزئینات، خصوصیات کالبدی و... در شهرهای مورد مطالعه ارزیابی و دسته‌بندی شدند. توزیع فراوانی، بررسی نقوش، نشانه و نمادها که به لحاظ معنی و مفهوم ساختارهای متفاوتی باهم دارند، نشان از مقیاس ترتیبی صورت گرفته برای پژوهش حاضر است و بر اساس ابعاد، استانداردهای طراحی و فاصله قرارگیری شهرها نسبت به یکدیگر ارزیابی شده‌اند که روابط علت و معلولی بین آن‌ها مشخص و معنای هریک از آن‌ها تبیین شود.

۵.۱. یافته‌ها به لحاظ مقیاس ترتیبی

توجه به ساختارهای طبیعی در نقش‌ها از اصول به کاررفته معماری ایرانی است که در معماری دوره قاجار نیز می‌توان آن را مشاهده کرد. در واقع استفاده از نقوش هندسی همچون گل در بناهای متعددی از معماری سنتی در دوره‌های مختلف گذشته نیز وجود داشته اما هیچ‌یک تا مورد استفاده معماران قرار نگرفته است. نقش‌های معماری دوره قاجار اگرچه تفاوت‌های با هم دارند؛ اما در بعضی از عواملی نیز با یکدیگر مشترک هستند که عبارت‌اند از: ۱- یک مفهوم مشترک (نقش گل)؛ ۲- رنگ‌های استفاده‌شده در آن (سفید، آبی، سبز، قرمز)؛ ۳- بیشترین استفاده در سر پنجره‌های ارسی فضاهای داخلی، توجه معماران گذشته به استفاده از الگوهای برگرفته از طبیعت که از یک‌سو نشان‌دهنده بعد زیبایی و ظاهری قضیه و از طرف دیگر نشان‌دهنده نحوه نمود طبیعت در ساختارهای معماری این دوره است.

برگه‌های به کاررفته در بناها ساختارهای متعدد معماری شکل آن را تعریف می‌نماید. در این میان آنچه اهمیت دارد نحوه مواجهه با فرم است؛ چراکه علاوه بر اینکه عملکرد بنا را مشخص می‌کند بر شکل و نما و حجم بنا نیز تأثیر می‌گذارد. در معماری دوره قاجار شکل معماری با توجه به تغییرات سیاسی و اقتصادی و اجتماعی صورت گرفته در پی سفرهای متعدد شاهان به اروپا نیز تأثیرگذار بوده؛ اما به‌طور چشمگیری شکل معماری سنتی خود را نیز حفظ کرده است. در واقع تغییرات حاصل از معماری غربی در کنار معماری سنتی شکل گرفته است.

علائم و نشانه‌ها به لحاظ کاربردی برای همه مشخص و واضح است مانند نوشته‌های روی سنگ‌ها و کتیبه‌ها، تابلوهای معرفی آثار تاریخی و عواملی از این دست که به راحتی می‌توان به کاربرد آن‌ها در ساختارهای معماری پی برد. در آثار تاریخی معماری دوره قاجار می‌توان به وضوح شاهد این موضوع بود که علائم و علامت‌های روشن به‌وفور در ساختارهای معماری این دوره وجود دارد. این مسئله نشان از هویت فرهنگی و بومی این مناطق است و سیر کالبدی و فرمی بناها را نیز تحت تأثیر خود قرار داده است.

کاربرد استعاره تبعات مثبت و منفی خاص خود را دارد. استعاره ممکن است شاعرانه باشد اما مفهومی که از آن به وجود می‌آید، باید بامعنا و ملموس باشد. استعاره یکی از متداول‌ترین راهبردها در معماری بوده و ظاهری بودن در برابر بنیادی بودن برای استفاده مناسب و صحیح از استعاره تحت هر شرایط خلاقانه‌ای بسیار مهم و اساسی است. درواقع تطابق تجربیات معمار در طراحی شکل و حجم است که در خانه‌ها نمود پیدا کرده است. نمادها شامل همه عناصر نقش‌ها، شکل معماری، استعاره و... است که با استفاده از آن‌ها بتوان به شناخت معنا و این نشانه‌ها پی برد. درواقع نمادها حاصل معنایی درونی و ذاتی خانه‌های دوره قاجار است درحالی‌که نقش‌ها و شکل معماری به‌تنهایی می‌تواند نشان‌دهنده بعد ظاهری خانه‌ها نیز باشد. خانه بار معنایی بسیار گسترده‌تری نسبت به بعد ظاهری آن دارد که تشریح عناصر و اجزای مختلف آن می‌تواند به شناخت هرچه بهتر معنا و مفهوم عناصر موجود در این خانه‌ها کمک نماید و این تأثیرگذار نخواهد بود مگر آنکه شناخت دقیق و قوی از نمادها در معماری داشته باشیم.

جدول ۱: یافته‌ها به لحاظ مقیاس ترتیبی. (نگارنده)

تصویر	تفاوت‌ها	شباهت‌ها	نشانه‌ها	دیف	
		<p>ساختار هندسی نقوش با یکدیگر متفاوت است؛ چراکه نقوش هندسی در طراحی آن‌ها به کار نرفته و ترکیب گل‌ها با هم متفاوت است.</p>	<p>- استفاده از مفهوم نقوش هندسی نظیر گل در همه خانه‌ها یکسان است. - ترکیب رنگ‌های از قبیل آبی، سبز، قرمز و سفید بیشتر از سایر رنگ‌هاست همانند نقوش هندسی پنجره‌ها</p>	نقش‌ها	۱
خانه صادقی اردبیل	خانه ارشادی اردبیل				
					
خانه حیدرزاده تبریز	خانه انصاری ارومیه				
		<p>- نوع طراحی فرم و شکل معماری خانه‌ها از لحاظ ظاهری با یکدیگر متفاوت هستند. - از لحاظ نحوه قرارگیری خانه‌ها نیز دارای تفاوت‌های اساسی با یکدیگر هستند.</p>	<p>- استفاده از ساختارهای سنتی و مدرن و به‌صورت پلان مستطیل از ویژگی‌های این خانه‌هاست. این فضاها دارای فضاهای عملکردی یکسانی هستند.</p>	شکل معماری	۲
خانه بهنام تبریز					

		<p>- ساختار علائم نوشتاری و تصویری از مفاهیم، مرتبط با طبیعت آیه‌های قرآنی است که گاه نوشته‌های عربی به صورت یک حرفی است.</p> <p>- ازلحاظ نوع علائم تصویر و فرم نگارش با یکدیگر متفاوت‌اند.</p>	<p>خانه‌ها دارای علائم نوشتاری و تصویری هستند که ازلحاظ ساختار دارای مفهومی یکسان هستند.</p>	<p>علامت روشن</p>	<p>۳</p>
<p>خانه صادق اردبیل</p>	<p>خانه صادق اردبیل</p>	<p>نحوه ایده‌پردازی و به‌کارگیری مفهوم آن در طراحی خانه‌ها متفاوت است.</p>	<p>- خانه‌ها دارای مفهوم، ایده، حالت انسانی یا کیفیت ویژه هستند که در این مفاهیم با یکدیگر مشترک هستند.</p> <p>- در بعضی ویژگی‌های بصری و مادی نیز با یکدیگر مشترک هستند.</p>	<p>استعاره</p>	<p>۴</p>
<p>استعاره از بزرگی و عظمت سبک تقلیدی از معماری غرب در خانه امیرنظام گروسی</p>	<p>استعاره از ایستایی بنا در خلنه تاریخی حیدر زاده تبریز</p>	<p>نمادها در خانه‌های تاریخی مورد مطالعه نسبت به بعد معنایی آن از شباهت‌های ظاهری کمتری برخوردار هستند.</p>	<p>نماد بیانگر بعد ظاهری و مفهومی یک نشانه است که ازلحاظ ساختار مفهومی از ویژگی‌های یکسانی برخوردار هستند.</p>	<p>نماد</p>	<p>۵</p>
		<p>آب نماد رشد و پویایی در خانه‌ها - خانه رضازاده اردبیل</p>	<p>نماد مقاومت در خانه‌های تاریخی دوره قاجار خلنه هدایت ارومیه</p>		

۵.۲. یافته‌ها به لحاظ مقیاس نسبی

به‌صورت آشکار و عینی (توالی طاق‌ها در داخل خانه‌ها)، ظهور دال‌هایی با کارکردهای متفاوت (صرفاً برای تزئینات مقرنس‌کاری‌ها). به‌صورت ضمنی و کنایه‌ای: عناصر کارکردی متفاوت با معنای ضمنی (سازه‌ها، آرایه‌ها و...). دلالت‌های مستقیم و ضمنی: بر آنچه رفت می‌توان در تفسیر رمزگان مایی که به‌صورت نشانه‌های بصری یا معنای ظهور می‌یابند، دلالت‌های معنایی داشت، دلالت‌های مستقیم و ضمنی.

دلالت مستقیم: تمایل به ارائه معنای معین و آشکار برای نشانه: دریافت خانه بودن در برداشت اولیه. تصویرهای شکلی، تزئینات، ارسی‌ها، سقف‌ها و مقرنس‌ها نشان از خانه بودن می‌دهند.

جدول ۲. یافته‌ها به لحاظ مقیاس ترتیبی و مقیاس نسبی. (نگارنده)

ارزش‌گذاری کلی خانه‌های تاریخی اردبیل	ارزش‌گذاری کلی خانه‌های تاریخی شهر تبریز	ارزش‌گذاری کلی خانه‌های تاریخی ارومیه	آیتم‌های بررسی	
۳۹	۶۹	۲۳	نقش‌ها	به لحاظ مقیاس ترتیبی
۷۲/۵	۱۰۸/۵	۳۲/۵	شکل معماری	
۲۲	۵۵/۵	۱۹	علامت روشن	
۳۳	۴۷	۱۷	استعاره	
۶۲/۵	۱۰۱	۳۲/۵	نمادها	
۴۰	۷۱	۲۰	به‌صورت آشکار و عینی	به لحاظ مقیاس نسبی
۷۳	۲۰	۳۱	به‌صورت ضمنی و کنایه‌ای	
۳۴	۴۵	۱۵	دلالت‌های مستقیم و ضمنی	
۳۳	۴۷	۱۹	دلالت‌های ضمنی در فضاهای میانی و واسازی تقابل بیرون و درون	

بررسی صورت گرفته پیرامون نمونه‌های موردی نشان‌دهنده این نکته است که پیکره کالبدی خانه‌ها در ساماندهی کالبدی و مجموعه ویژگی‌های شکلی خود به‌گونه‌ای عمل می‌کند که شهروندان احساس وحدت را از محیط داشته باشند. مخاطب در راه دستیابی به احساس وحدت و شناخت به ویژگی‌های زیر خواهد رسید: هماهنگی معنایی کالبدی میان تمام صحنه‌های متفاوتی که خانه به نمایش می‌گذارد. در نمادها، حجم‌ها، ترکیب خانه‌ها، تعریف کاربری‌هایی که در مجاورت یکدیگر قرار دارند، چگونگی ترکیب رنگ‌ها و دیدن رنگ‌های متفاوت در فضاها. هماهنگی و نظم میان سطوح پر و خالی، این شعبده‌بازی مخصوص در زمان‌های متفاوت روز با نور متفاوت جلوه‌گر نظم عمیق هستند. در واقع این نظم تدوین‌گر شکلی می‌شوند که روابط علت و معلولی میان نمادها و نشانه‌ها را تعیین می‌نماید و ارزش‌گذاری هر یک از آن‌ها نشان می‌دهد؛ بنابراین برای رابطه علت و معلولی میان نشانه‌ها و نمادها در شهرهای مورد مطالعه از تفاوت بار معنایی بسیار زیاد نسبت به یکدیگر خبر می‌دهد. اگرچه ممکن است دارای ویژگی‌های یکسانی نیز نسبت به یکدیگر باشند.

نتیجه‌گیری

نماد کلمه‌ای است که معانی مختلفی دارد. نمادها یا رموز (در معنای حقیقی آن) زندگی بشر را آکنده‌اند، به‌گونه‌ای که هیچ بخشی از زندگی انسان خالی از رمز نیست. در دیدگاه عرفی آکادمیک مورد اشاره، نمادها چیزهایی هستند که در زندگی روزمره به کار می‌روند و معمولاً به معنای نشانه یا کنش‌هایی هستند که قرار است بر اساس مجموع هنجارها یا قراردادهای مشترکی، معنایی را به فردی دیگر انتقال دهد. پس از آنجا که نماد جایگزین چیز دیگری است، حامل و ناقل معناست، هر چند که میان نماد و آن چیز پیوندی ضروری وجود نداشته باشد، بنابراین، نماد در رویکرد حکمی نخست، حقیقتی وجودی و غیر قراردادی و در رویکرد دوم، تابع قراردادهای بشری است. در حالی که خواص شکلی در زمان و شرایط فرهنگی متفاوت ثابت‌اند، ارزش‌ها چنین نیست. به عبارتی دیگر اصطلاح «ساختار شکل» مفروضات شکلی مسلم را با تعبیر و دگرگونی‌های نهفته آن‌ها که با تفکیک غریزه، تخیل، برداشت‌های ذهنی - انسانی که به‌نوبه خود اغلب تحت تسلط مدت‌زمان، مکان و محیط قرار و درک شده‌اند، توأم می‌سازد با وجود این هیچ‌گونه تعبیر و تفسیر یا تحلیل ارزشی خانه، بدون ارتباط شکلی صورت خانه‌ها و تأثیر متقابل آن بر خلق معنای صریح و ضمنی امکان‌پذیر نیست. در واقع روابط علتی و معلولی نشانه‌ها و نمادها را می‌توان بر اساس ارزش‌گذاری آن‌ها در ساختار بناهای تاریخی در یک دوره خاص همانند دوره قاجار ارزیابی کرد و بار معنایی آن‌ها به‌طور صریح مشخص کرد. نتایج نشان می‌دهد که دو موجودیت اصلی در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند تا بتوانند زیر عنوان تحلیل نشانه‌شناسی ساختار شکلی معماری (خانه‌های تاریخی دوره قاجار) قرار داده شوند. این دو موجودیت عبارت‌اند از: معماری که وجود ماده آن، خود را از طریق شکل بیان می‌کند. دیگر تفسیرگر معماری با اتکا بر ابزارها و پارامترهای نشانه‌شناختی (لایه‌های رمز یابی) و برداشت‌های انتزاعی. آنچه در حقیقت در این امر روی می‌دهد می‌توان این‌گونه بیان کرد: موجودیتی ماده‌ای، از طریق شکل که با فضای ادراکی بیننده می‌تواند ارتباط برقرار کند که وابسته به لحظه زمانی است. مخاطب (تفسیرگر) از طریق رمزگان و معانی حاصل از شکل موجود در طرح و با توجه به عمق و سطح دریافت و برداشت‌های ذهنی خود به مفهوم‌سازی می‌پردازد.

منابع

کتابها

- الگار، حامد و همکاران. (۱۳۷۲). «نیروی مذهبی در قرون هیجدهم و نوزدهم»، مجموعه مقالات سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج، ترجمه عباس مخبر، تهران: انتشارات طرح نو.
- امین‌زاده، بهناز. (۱۳۹۴). *ارزش‌ها در طراحی منظر شهری*، تهران: دانشگاه تهران.
- احمدی، بابک. (۱۳۹۷). *از نشانه تصویری تا متن: به سوی نشانه‌شناسی ارتباط دیداری*، تهران: نشر مرکز.
- رضایی، امیر مسعود. (۱۳۹۱). *ایران در زمان ناصرالدین‌شاه قاجار*، تهران: انتشارات پیمان.
- طاهری، صدرالدین. (۱۳۹۶). *نشانه‌شناسی کهن الگوها در هنر ایران باستان و سرزمین های همجوار*، تهران: شورآفرین.
- کاپن، دیوید اسمیت. (۱۳۸۳). *مبانی نظری معماری*، جلد دوم، ترجمه علی یاران، تهران: نشر دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
- گیرو، پیر. (۱۳۸۳). *نشانه‌شناسی*، محمد نبوی، تهران: نشر آگاه.

مقالات

- احسانی، سمانه؛ قاراخانی، علیرضا. (۱۳۹۵). «ویژگی و تفاوت خانه‌های دوره قاجار»، دومین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری، سفیران راه مهران.
- الهی‌زاده، محمدحسین؛ سیروسی، راضیه. (۱۳۹۳). «الگوسازی مسکن بر پایه سبک زندگی اسلامی»، فصلنامه سبک زندگی دینی، شماره ۱.
- بازایی، محمد و همکاران. (۱۳۹۹). «خوانش نحوی تداوم و تغییر در پیکره بندی فضایی خانه‌های بومی شهر شیراز از عهد زندیه تاکنون با استفاده از داده‌های کمی نرم‌افزار «Ucl Depth Map»»، مطالعات هنر اسلامی، سال ۱۶، شماره ۳۷.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۹۰). «آموزه‌های معماری ایرانی و ساختمان‌سازی مسکونی از دوره قاجار تا امروز»، نشریه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۳.
- سخت‌دوست، نوشین و همکاران. (۱۳۹۷). «تأملی بر نشانه‌شناسی فضاهای ورودی خانه‌های دوره قاجار شهر قزوین از دیدگاه فردینان دوسوسور، چالز سنندرس پیرس و امبرتو اکو»، نشریه هویت شهر، شماره ۳۴.
- شفیعی، میثم؛ اسلامی، غلامرضا. (۱۳۹۶). «تبیین تأثیر شناخت‌شناسی در عرصه‌های هنر و معماری»، نشریه هویت شهر، شماره ۳۲.

- شجاعی، صادق. (۱۳۸۶). «نگاهی به شناخت از منظر فلسفه، روان‌شناسی و اسلام»، نشریه معرفت، شماره ۱۱۹.
- علیزاده، ستاره؛ سهیلی، جمال‌الدین. (۱۳۹۶). نشانه‌شناسی نقوش کهن معماری گیلان در مطابقت با نقش‌مایه‌های برخی هنرهای دست‌بافت منطقه، با تأکید بر دیگه پیرس، مطالعات هنر اسلامی، سال ۱۳، شماره ۲۶.
- فرح‌بخش، علی و همکاران. (۱۳۹۶). «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول»، مطالعات معماری ایران، شماره ۱۲.
- فریده، آفرین. (۱۳۸۹). «تحلیل واقع‌گرایی در نگارگری ایرانی از دوره تیموری تا قاجار»، دو فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۲.
- لاری پور، نگین؛ دادور، ابوالقاسم. (۱۳۹۸). «تحلیل نشانه‌شناسی صورت و معنا در مسجد وکیل شیراز»، نشریه علمی - هنر اسلامی، سال ۱۵، شماره ۳۳.
- مکی نژاد، مهدی. (۱۳۹۳). «مرکزگرایی، تقارن و تکرار در هنرهای سنتی ایران»، فصلنامه کیمیای هنر، شماره ۱۰.
- میر غلامی، مرتضی و همکاران. (۱۳۹۹). «تحلیلی بر روش‌های فهم هنر و معماری اسلامی»، نشریه فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، سال ۵، شماره ۱.
- نیکونی، مژگان. (۱۳۹۸). «تطبیق مفهومی نماد ماهی در اساطیر، قرآن و مثنوی معنوی و کاربرد آن در آثار هنری»، دوره ۱۶، شماره ۳۶.
- نازنین، کریمی؛ دادور، ابوالقاسم. (۱۳۹۹). تحلیل عناصر معماری مسجد امام اصفهان بر پایه نظریه نشانه‌شناسی امبراتو کو، نشریه هنر اسلامی، دوره ۱۷، شماره ۳۹.

منابع انگلیسی

Grutter, J. (۲۰۱۰). Ästhetik der Architektur: Grundlagen der Architektur-Wahrnehmung Pakzad, J, Tehran: Center for Rehabilitation of the Blind Country Rudaki.

منابع سایت

www.touristgah.com

www.kojaro.com

www.hom.ir